

A gondatlan bűnözés morfológiai jellemzői, oksági háttere

Irta: Dr. Irk Ferenc

I. Bevezető

1. Mindennapi életünk szükségszerű velejárója, hogy olyan tevékenységeket végzünk, amelyeknek a társadalomra veszélyes következményei lehetnek. E következmények általában az elvárható figyelem, körültekintés elmulasztásának eredményei. Az emberek munkájukat csakúgy, mint szabadidő-töltésüket nem tudják mindig oly módon megszervezni, hogy kizárják az élet, testi épség, egészség, a dologi javak sérelmét. Ez a társadalom számára kárként jelentkezik, amely ellen megpróbál a lehetőségek határai között védekezni. Ez az igyekezet egyre bonyolultabb és szerteágazóbb. Már csak azért is, mert a kockázatos tevékenységek is mindinkább ilyenekké válnak.

A társadalom védekezésének különféle formái nem újkeletűek. Adataink szerint már az ókortól kezdve megkísérelték a következmények számát mérsékelni. Az igyekezet egyrészt az emberi élet értékének, másrészt a társadalom szervezettségének fokozódásával egyre növekszik. A munka ugyanakkor — különösen az ipari fejlődés bizonyos szintjének elérése után — mind nehezebb. Új — gyakran csak hosszú távon keletkező — veszélyforrások potenciális következményeivel szemben kell felvenni a harcot. Ugyanakkor nem szűntek meg a tradicionális veszélyforrások sem.

A társadalomtudományoknak az utóbbi 50—80 év során elért eredményei lehetővé és szükségessé teszik a kérdéskör mind ár-

nyaltabb megítélését. Ezek a vívmányok ugyanakkor gyakran szembehaladnak a korábbi évtizedek, évszázadok leegyszerűsítő problémakezelésével. Ma már sokat — még ha korántsem elég — tudunk az emberi teljesítőképesség hatáiról, a hibázások társadalmi megoszlásáról, gyakoriságáról, a gondatlanság szociális és pszichés mozgatórugóiról. Számos ismerettel rendelkezünk a tettessé és sértetté válás, a tett és a következmény, a környezet és az emberi hibázás determinációs összefüggéseiről. A megelőzés számos formája áll előttünk modellként.

A gondatlan emberi magatartás — jelenleg következményei szerint mért — legsúlyosabb formái bűncselekmények. Sőt azok voltak évszázadokkal, évezredekkel ezelőtt is. E primitív társadalmak (olykor) primitív jogfelfogása a kérdést viszonylag egyszerűen intézte el. Többnyire kizárólag a következményt tartotta szem előtt. Azzal nem sokat törődött, hogy az egyénnek objektíve vagy szubjektíve mennyire volt lehetősége a hibás döntést, a jogilag elítélendő tettet, illetve a káros következményt elkerülnie. Csupán azt érzékelte, hogy kárkeltő volta miatt ezeket a cselekményeket korlátok közé kell szorítania. Ezt — tehát a generál- és speciálpreventív szempontokat egyaránt szem előtt tartva — úgy vélte elérhetőnek, ha a tettet büntetéssel fenyegeti, a tettet pedig megbünteti. Mégpedig annál súlyosabban, minél nagyobb a mindenkor érvényben levő értékrend szerinti kárkövetkezmény. Ugyanakkor mindig figyelembe vették, hogy e tettek az egyén akaratától függetlenül, sőt azzal ellentétben valósultak meg. Emiatt részint a büntetések gyakran a szándékos tettek által előidézett következmények köréhez képest szűkebb területen érvényesültek, részint enyhébbek voltak.

A II. világháború után az oksággal és a megelőzéssel kapcsolatos kutatások meggyorsultak. Ezt elsősorban a közlekedés rohamos fejlődése eredményezte. A társadalomnak okozott árnyoldala, a veszélyeztetett személyek körének szélesedése a közvéleményben nyugtalanságot váltott ki. Kitűnt, hogy a büntető-

jogi fenyegetés nem elégséges az új népbetegség féken tartására. Hasonló a helyzet az üzemi, hivatali munkavégzés során szám szerint egyre szaporodó negatív jelenségekkel kapcsolatban is.

Ezzel egyidejűleg a szociológia és a pszichológia, továbbá az orvostudomány ugrásszerű fejlődésnek indult. Nagyszámú kísérletet folytattak le — többek között a gondatlanságból káros következményt előidézők körében is. Ezek eredményeként ha az okokat a megfelelő mélységig nem is sikerült feltárni, de a magyarázó elméletek — az ezek közötti olykor csak árnyalatnyi, olykor lényegi különbség ellenére — a hagyományos leegyszerűsítő teóriákat mindinkább háttérbe szorították. Az eredmények további kutatásokra ösztönöztek.

2. Ebben a tevékenységben az OKKri megalakulása óta részt vett. A gondatlan bűnözés tanulmányozásának 25 éve a közlekedés, az üzemi balesetek és a tüzesetek komplex kriminológiai-kriminálisztikai elemzésével kezdődött. A motorizáció a 70-es évek elején indult rohamos fejlődésnek. Érthető, hogy — már a korábbi évek eredményeire támaszkodva — elsősorban e területen folyt intenzív munka. Ezt egészítette ki — immár a 70-es évek második, a 80-as évek első felében — a gondatlan bűnözés egészének, összefüggéseinek kutatása. Részletes elemzés folyt a bűncselekményeket képező közlekedési, üzemi, háztartási és vadászati balesetek körében csakúgy, mint az életet, testi épséget, egészséget sértő, továbbá a társadalmi tulajdonban kárt okozó gondatlan cselekmények körében. E kutatásokról száznál több cikk, megszámlálhatatlan népszerűsítő szakanyag, mintegy húsz részletes tanulmány és hat monográfia láttott napvilágot, illetve áll megjelenés alatt. A gondatlan bűnözés problematikája külön helyet kapott az egyetemi és a bűnözés kérdéseivel foglalkozó egyéb felsőoktatási intézmények jegyzeteiben. Épp ezért jelen alkalommal csupán arra látszik célszerűnek szorítkozni, hogy a legfontosabb összefüggések rendszere,

a kutatásokból levonható következtetések lényege kerüljön az olvasó elé.

Már az előző gondolatmenet is sejtetni engedte, hogy a gondatlan bűncselekmények nagy — és várhatóan egyre növekvő — száma a társadalmi-technikai fejlődéssel közvetlenül összefüggésben van. Ugyanakkor továbbra sem csekély azok száma, amelyek haladásunktól függetlenek. Sőt fejlődésünk, életmód-változásunk viszonylagos lassúságának fájdalmas bizonyítékai. Társadalmunk ellentmondásosságát mi sem igazolja jobban, mint hogy a büntetőjog eszközeivel egyszerre kell küzdeni a motorizáció, az industrializáció ellen a balesetek százezreiben és a környezet fokozódó szennyeződésének veszélyében jelentkező, az atomkor hordozta potenciális veszélyek ellen, valamint a tanyai és egyes falusi közösségek évszázados elmaradottságát tükröző szerencsétlenségekkel szemben.

A társadalomra nagymértékben veszélyes gondatlan cselekmények körét a kriminológia számára is jórészt a büntetőjog által kodifikált tettek határozzák meg. Ezek egy része a kriminológiai kutatás számára — elsősorban a megvalósulás szám szerű csekélysege folytán — nem jelentős. (Ez nem jelenti egyúttal e cselekmények számarányoktól függetlenül is érzékelhető nagyfokú, társadalomra veszélyességének tagadását. Olykor csupán az esetek alacsony száma teszi lehetetlenné a tanulmányozásukat.) A többség viszont több szempontból is csoportosítható.

Egyik ilyen — eléggé racionális megfontoláson alapuló — kategorizálás különbséget tesz a cselekmények szituatív megvalósulási körülményei szerint, s külön tárgyalja a baleseti, az élet elleni egyéb, valamint a tulajdont sértő, de nem baleseti cselekményeket. (Meg kell említeni, hogy a legutóbbi körbe tartozók meghatározott kárkövetkezmények esetén automatikusan az első csoport statisztikáját rontják. Valójában többségük a szakterminológia szóhasználatával csak dologi kárral járó balesetek.)

Az egész gondatlansággal foglalkozó kriminológia központi

kutatási területe a balesetek, ezen belül is a közúti közlekedési balesetek nagy családja. A társadalom ma a gondatlan cselekmények e körével szemben mutatja a legnagyobb érdeklődést. Elsősorban azért, mert ide sorolható az alapjelenséggel csakúgy, mint mindenféle következménnyel potenciálisan és/vagy ténylegesen érintettek viszonylag legszélesebb köre. Itt a legjelentősebb a kriminológiának a társtudományokkal való kapcsolata.

II. Morfológia

3. A bűnözés alakulásával kapcsolatos áttekintés mindig kockázatos vállalkozás. Számtalan ismeretlen és ismert szempont befolyásolja a végső képet. Azt, amely a szubjektum tudatán átszűrődve esetleg nem csekély mértékben eltér a valóságos helyzettől. Az adatokat szolgáltató és az azokat feldolgozó személy közötti információátvitel során tudatos és (jobb esetben) tudatlan torzítások sora következhet be. Kezdve a hiányos információktól az elsődleges (az információ forrásától eredő) hibás értelmezésen át a kommunikációs zavarok következtében az információevő oldalán állók tovább torzító értelmezéséig. Ezeket a tényeket a kriminálstatisztika elemzése során hiba volna figyelmen kívül hagyni.

Az előzőekkel összefüggésben egy további tényre is szükséges a figyelmet felhívni. Igaz ugyan, hogy a Büntető Törvénykönyv elvileg mindenkor a társadalomra leginkább veszélyesnek vélt cselekményeket vonja körébe. Az elmélet és a gyakorlat között azonban igen nagy lehet a távolság. Nemcsak arról van szó, hogy esetleg a társadalomra a kodifikálnál sokkal veszélyesebb folyamatokat, tetteket a törvény nem kodifikálja és így tehetetlen ezekkel szemben. Arról is, hogy a számadatok szinte sohasem azonosak a tényleges elkövetések számával. A latencia torzító hatásával hiba nem számolni. Ezen túlmenően bizonyos bűn-

cselekmények esetében az aktuális társadalmi érzékenység szoros kapcsolatban van a bűnüldözési aktivitással, ez pedig a felderített bűncselekményeknek számával. Így joggal állapítható meg, hogy a kriminálstatisztika ebben a viszonylatban nem annyira az elkövetett bűncselekmények számának, mint a társadalmi érzékenységnek a mutatója.

Ezek a szabályozók a gondatlan bűnözés körében is működnek. Részint már a kriminalizáció-dekriminalizáció kodifikációs folyamatában. Hasonlóképp az épp hatályban levő büntető törvény érvényesülése (kikényszerítése) alkalmával is. Mert igaz ugyan, hogy a jelenlegi jogi szabályozás keretei között a *gondatlan bűnözés az össz-bűnözésnek csupán töredékét teszi ki*. A korábbi (1978 előtti) 7–8%-ról 4–5%-ra csökkent. Ez azonban valójában a súlyos mértékben deviánsnak megítélt cselekmények körének változására és nem az alapjelenségek módosulására vezethető vissza. Az új jogszabály dekriminalizálta a leggyakrabban előforduló és jól tetten érhető cselekmények (közlekedési balesetek és balesetveszélyes helyzetek teremtésének) egy részét. Ugyanakkor olyan — az előzőnél a társadalom számára sokkal fontosabb — hibás magatartásformákat minősített kriminálisaknak, amelyek viszont egyelőre — kellő társadalmi és jogalkalmazói aktivitás híján — nem szólnak bele a gondatlan bűnözés struktúrájába és így dinamikájába sem.

Vannak olyan bűncselekmények, amelyek a valóságban ugyan nagy számban voltak és vannak, a statisztikában mégsem szerepelnek. Részint azért, mert bizonyíthatatlanok, részint azért, mert a bűnüldöző apparátus nem tulajdonít nekik kellő jelentőséget, esetleg túlterheltsége meggátolja a jogérvényesítésben. Alappal kérdezhető, hogy valójában évente csak egy-kétszer károsítják-e meg gondatlanul a vásárlót? Évek óta nem fordul elő a természet és általában az emberi környezet gondatlan megkárosítása? A foglalkozás körében jóformán senki nem teremt közvetlen veszélyt, sőt még könnyű sérülés előidézéseért

is csak elvétve lehet valakit felelősségre vonni az évi 110—120 ezer üzemi baleset közvetlen vagy közvetett részesei közül?

4. Nyilvánvaló, hogy a példabeli és egyéb esetekben a bűncselekmény nem a jéghegy csúcsát mutató kriminálstatisztikába, hanem — részint a közvetlen jogalkalmazó tudtával és segédletével — a latencia területére vándorol át. Az sem lehet kétséges, hogy mihelyt ez a latens tartományba terelt bűnelkövetés az elviselhetetlenség érzetét keltő mértéket ölti: a jog aktivizálódásával kell számolni. Ellenkező esetben bizonyos idő után a várható fejlemény a helyzet legalizálása, azaz a *dekriminalizálás* lesz.

A dekriminalizálás másik indoka lehet az alapjelenségek számában való jelentős csökkenés. De éppígy ennek ellentettje is. Az, hogy az elkövetők körében korábban abszolút érvénnyel mutakozó kivételes-általános viszony megszűnik létezni. A büntetéssel fenyegetett cselekmény a társadalom olyan széles körét érinti, amely már önmagában lehetetlenné teszi a jelenség deviánsként való kezelését.

A strukturális és dinamikus változások további forrása az a kodifikációs változás, amely egyazon tényállást megvalósító tettet egyszer szándékosnak, másszor gondatlannak minősít. Így pl. míg korábban az ittas állapotban előidézett közúti baleset- okozás gondatlan cselekmény volt, ma már szándékosnak minősül. Mivel a közúti balesetek közül minden ötödik az említett kategóriába tartozik: a kodifikációs változás egyik évről a másikra a szándékos-gondatlan bűnözés struktúrájában — a többszázazas tétel átsorolása miatt — néhány százalékos változást eredményez. Mégpedig anélkül, hogy az alapjelenségek körében bármi módosult volna.

Bizonyos bűncselekmények esetében az alapjelenségek körében bekövetkezett változások járulékos függvényei a bűnügyi statisztikában mutakozó eltérések. (Tulajdonképpen ez kellene hogy a természetes és általános állapot legyen. Hiszen a bünte-

téssel fenyegetés éppen az alapjelenségekben történő kedvező változást célozza.) Így pl. a közlekedési balesetek és a gondatlan közlekedési vétségek számarányában — a halálos balesetek alakulásának függvényében — is változás áll be.

A továbbiakban mindazonáltal célszerűnek látszik — a már vázolt „zavaró” tényezőket nem feledve — a regisztrált bűncselekményekkel részletesen foglalkozni. Annál is inkább, mert a rendelkezésre álló adatok alapján csak ebben a körben lehet a gondatlan bűnözésnek az össz-bűnözésen belüli helyzetéről, változásáról számadatok alapján is beszámolni.

A gondatlan bűnözésnek az össz-bűnözésen belüli arányáról már említés történt. Kifejezőbb képet alkothatunk a társadalomra veszélyességéről, amennyiben azt vizsgáljuk, hogy a *lakosság milyen arányban válhat bűnelkövetővé* vagy sértetté.

A latenciakutatások azt mutatják, hogy a népesség fél a gondatlan bűncselekményektől, különösen a balesetektől. A számadatok alapján úgy tűnik, hogy ez nem alaptalan. 100 000 vétőképés lakosra az utóbbi 10 évben — mindenféle tendencia nélkül — mintegy 75—85 gondatlan bűncselekmény jutott.

Nézőpont kérdése, hogy ez sok-e vagy kevés. A szándékos bűncselekményekhez viszonyítva a részarány mindenestre alacsony. E körbe ugyanis az említett populációra — némileg emelkedő tendencia mellett, de jelentős ingadozásokkal — 1200—1500 bűncselekmény jut. Ez egyben azt is jelenti, hogy a lakosság számváltozását is alapul véve egy gondatlan bűncselekményre 15—20 szándékos bűncselekmény jut. Ismét másként megközelítve a kérdést: amíg a szándékos bűncselekmények körében minden 100 emberre valamivel több mint 1 bűncselekmény jut, addig a gondatlanság kategóriájában minden 1000 lakosra sem esik 1 bűncselekmény.

5. Más képet kapunk, ha a gondatlan bűncselekmények *kárkövetkezményeit* vizsgáljuk. A bűnözéssel előidézett dologi kárnak mintegy egyharmadát a gondatlan bűncselekmények (pon-

tosabban: elkövetőik) idézik elő. Az arány pusztán átlagot jelent, azaz évről évre változik. Ennek legfőbb oka az, hogy ismétlődően bekövetkeznek — eseti, véletlenszerű jelleggel — olyan szerencsétlenségek (robbanások, tüzesetek, bányabalesetek), amelyek egyedi előfordulásuktól függetlenül domináns szerepet töltenek be a kárstatisztika alakulásában.

A gondatlan bűnözés forintosítható következményeinek statisztikája ugyanakkor növekvő tendenciát is mutat. Az emelkedés meghaladja az infláció mértékét. Ebből az a következtetés adódik, hogy a gondatlan bűnözés arányaiban mind nagyobb kárt okoz a társadalomnak. A kárérték növekedése arra is visszavezethető, hogy iparunk, mezőgazdaságunk termékszerkezet-váltása eredményeként mind korszerűbb és ezért általában nagyobb értékű berendezésekkel folytatja a termelőmunkát. A veszélyeztetett épületek, azok infrastrukturális felszereltsége is egyre jobb, korszerűbb, s emiatt értéke nagyobb. A megtermelt áruk is mind magasabb műszaki színvonalat képviselnek, ezért drágábbak. Logikus, hogy megrongálódásuk, megsemmisülésük is a korábbi évekhez viszonyítva nagyobb anyagi veszteséget jelent.

Nem feledhető el, hogy a statisztikában szereplő összegek csak a közvetlenül mérhető károkat mutatják. Ez pedig a bűncselekmények által előidézett kárkövetkezményeknek csupán egy — ma még pontosan nem ismert — része. Számos egyéb olyan kár is keletkezik, amelyek csak részben „forintosíthatók”. Ez a kör, ennek aránya a gondatlan bűncselekmények kategóriájában különösen jelentős. Elsősorban a bűncselekmények törvényi tényállását megvalósító balesetek során keletkező veszteségek jelentősek. (Megemlítendő, hogy a jelenlegi kriminálstatisztika nem alkalmas arra, hogy a súlyos kimenetelű balesetekből eredő bűncselekményeket külön kezeljük. Az OKKRI-ban folytatások alapján csupán becslések adhatók: a gondatlan bűncselekményeken belül mintegy 80—90%-ra tehető ezek részará-

nya.) De nem becsülhetők le az életet, testi épséget, egészséget sértő és az előbbi körbe nem sorolható bűncselekmények kárkövetkezményei sem.

Többé-kevésbé megbízható statisztikai tényadatok és a lényegesen bizonytalanabb becslések alapján tudjuk, hogy a gondatlan bűncselekményekkel együtt járó emberéletek elvesztése, a végleges vagy időleges, teljes vagy részleges rokkantság, a súlyos sérülések évente milliárdos nagyságrenddel terhelik népgazdaságunkat. Szinte felderíthetetlenek a munkaerő-kiesésre visszavezethető munkaszervezési gondok költségkihatásai.

Az emberi élet elvesztésével, megsérülésével járó károk kiszámítását ideológiai megfontolásokból ellenzőkkel (az emberi élet, egészség pénzben nem mérhető) nem lehet egyetérteni. A veszteséglistát helytelen csupán a dologi javakra korlátozni. A helyes álláspont az, hogy a közvetlenül forintosítható veszteségek már önmagukban is megalapozzák a gondatlan magatartás korlátozása, a kárkövetkezmények csökkentése érdekében tett erőfeszítéseket. A valódi, az előzőeknél nagyságrenddel fontosabb cél, hogy az embert, mint személyiséget, mint a társadalmi lényt ért veszteségeket sikerüljön csökkenteni. A társadalomnak — nem kétségesen — a legnagyobb kárt nem a közvetlen és mérhető károk jelentik. Sokkal inkább azok, amelyek a meghalt, megrokkant, súlyosan megsérült személy korábbi funkciójának, szerepének időleges vagy végleges elvesztése, csökkentértékűsége idéz elő. Minden társadalom alapegysége a család. A veszteség is érthetően e körben a legnagyobb. Mégpedig nem elsősorban a családfő, a családtag elvesztése, munkakiesése folytán fellépő anyagi hátrány miatt. Ezt a társadalom — ha akarja — részben vagy egészben képes kompenzálni. A kárt főként a szerepstabilitás megbomlása, bizonyos esetekben a család valamely tagja szerepének kiesése jelenti. A megszokottan felvállalt funkció megszűnése következményeiben gyakran nem azonnal, hanem a következő generáció (a baleset, bűncselek-

mény miatt csonka családban felnőtt személy) hátrányos helyzetében teljeseedik ki.

A megállapítások elsősorban a *sértetti* szerepet betöltő személyre, annak környezetére vonatkoztak. Ma még a hazai kriminálpolitika csak elvétve tekint ugyanilyen szempontokat követve a *tettes* felé. Pedig a — különösen hosszabb idejű — szabadságvesztésre ítélt személyek körében a szociális problémák sokban azonosak vagy hasonlóak az előzőekben vázoltakkal. Kutatási tapasztalatok egyértelműen igazolják: számos család felbomlásának végső (ha talán nem is kizárólagos) oka a sokévi kényszerű „különélés” volt. Sok esetben jogos a kérdés: megéri-e a gondatlan bűncselekmények elkövetőit szabadságvesztés büntetésre ítélni? Nem nagyobb-e a szigorú büntetés kiszabása által a társadalomnak okozott kár (amely közé nemcsak az említett „szociális” károk, hanem a termelés kieséséből, a szakmától eltérő foglalkoztatásból, a börtönapparátus fenntartásából és még számos, itt nem részletezhető, de „forintosítható” kárösszegek is sorolhatók), mint a büntetéssel fenyegetés, illetve a büntetés kitöltése útján remélt vagy elképzelt generál- és speciál-preventív nyereség? Hazai kutatások hiányában ma még ezekre a kérdésekre egyértelmű választ nem adhatunk. Számos (főként skandináv) ország tapasztalata azt sugallja, hogy a racionalitás nevében érdemes a kérdést alaposan megvizsgálni. A jelenlegi kriminálpolitika és a bűnügyi apparátus működtetése folytán a társadalom minden tagját megterhelő költségeket nem szabad minden további nélkül törvényszerű veszteségként tudomásul venni.

6. A gondatlan bűncselekmények különféle kategóriái a *társadalmat igen eltérő mértékben terhelik*. Amíg — több év (kódifikációs változására is visszavezethető) ingadozását figyelembe véve — 100 000 vétőképes lakosra a gondatlan közlekedési bűncselekmények köréből 70—77, az egyéb technikai jellegű bűncselekmények köréből 6,5—7,5, az élet és testi épség ellen irá-

nyuló egyéb cselekmények köréből 6,7—8, a szocialista gazdálkodás és vagyon elleni deliktumok sorából 8—10, addig a természetes vagy jogi személyek ellen irányuló vétségek halmozából 0,6—1 bűncselekmény jut. Nyilvánvaló, hogy — miként ez általánosan is ismert — a legnagyobb veszélyt a közlekedési bűncselekmények jelentik. Megfelelő statisztika hiányában csak becsülhető: minden 100 gondatlan bűncselekmény közül kb. 90—95 közvetlenül vagy közvetve az emberi életet, testi épséget, egészséget sérti, s ezek túlnyomó többsége a balesetek három fő típusába (közlekedési, munkahelyi, háztartási-szabadidő balesetek) sorolható. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül, hogy a vagyon elleni bűncselekmények tekintélyes része jellegét tekintve a balesetfogalom körébe tartozik. A gondatlan rongálás körének nagy többsége sorolható ide, de a hanyag kezelés kategóriájában sem megy ritkaságszámba a csak dologi kárral járó baleset. Gyakran csupán a szerencsés véletlennek köszönhető, hogy nem történt meg — személyi sérelem miatt — az átminősítés. Ebből a tényből pedig egyenesen következik, hogy az oksági kérdések tárgyalása során a baleset jellegű bűncselekményeknek különös figyelmet célszerű szentelni. A gondatlan bűnözés okságának középpontjában az emberi élet kockáztatásának társadalmi és egyéb determinánsai kell szerepeljenek.

III. Okság

7. Az oksági kérdések bevezetőjeképp szükségesnek látszik néhány, a megközelítés rendszerét alapvetően érintő kérdésben állást foglalni.

Elsőként arra célszerű rámutatni, hogy amikor a társadalmi vagy egyedi szintű okokkal foglalkozunk, nem feledhetjük: valójában csupán feltételekről, körülményekről szólunk. Közülük is elsősorban azokról, amelyek valamely társadalmi vagy egyedi

jelenség megértéséhez szolgálnak. A tudomány előrehaladásával ugyan e magyarázatok mindinkább kiteljesednek, rendszerként szemlélve egyre jobban erősítik a jelenségek megmagyarázását. A teljeskörűség igénye azonban illúzió. Ma csakúgy, mint a jövőben rejtve maradnak olyan okok, sőt ezek összefüggései (ok-sági kapcsolatok, determinációs részrendszerek) is, amelyek a megismert összefüggéseket okozatokként determinálva befolyásolják a jelenségeket. Ez természetesen nem jelenti azt, mintha elfogadható volna az a szemlélet, amely e tényből kiindulva tagadja az oktatás fontosságát.

Noha már-már közhelyként hathat, mégis nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy az egyéni viselkedés, a *tett* távolabbról társadalmilag közvetve, a mikrokörnyezet által pedig közelebb-ről közvetve *determinált*. Elfogadható az a szemlélet, amely szerint mindenfajta tett szükségletkielégítést jelent. Ezek a szükségletek — mind társadalmi, mind egyéni irányból — sokoldalúan determináltak. Amíg ez az összefüggés ma már mind szélesebb körben elfogadott, addig mind ez ideig hiányzik az a modell, amely a szükséglet és a tett motiváló tényezőit, ezek belső és külső összefüggéseit rendszerszemlélettel kezelné. Pedig enélkül hatékony prevenció elképzelhetetlen.

Ehelyütt ennek részletes kibontására és a felfogás indokolására nincs lehetőség. Csupán azokat a *legfontosabb faktorokat* lehet felsorolásszerűen megemlíteni, amelyek — kölcsönös egymásra hatásban — a leglényegesebb szerepet játsszák az egyéni (itt: a hibás) döntés meghozatalában, a *cselekvés végrehajtásában*. Ezek — tehát a szükségletek és döntések közötti lényegi elemek: a kultúra, az érdekek, az értékek, a normák (ezeken belül a specialitás jellegzetességeit magukon viselő jogi normák). Az egyén döntését ugyan beállítódása determinálja a legközvetlenebbül. Mégis ez tulajdonképpen egy következmény, amely valamely alternatív lehetőségre adott egyetlen (itt: hibás) döntésben ölt testet.

Mínthogy nemcsak a szükségletek, de minden egyéb, az egyéni cselekvést determináló tényező lényege a társadalmiság, jól belátható: az egyéni (hibás) tett sohasem kizárólag (vagy akár elsősorban) a környezettől izolált személyiségben fogan. A hiba, az elítélendő tett háttérében jelentős társadalmi összefüggések képezik a mozgatóerőt. Ha pedig ez így van, nyilvánvaló: az említett és egyéb tényezők mint determináló faktorok körében kell először kedvező változást elérni. Ez a tett társadalmiságának lényege.

8. A gondatlan bűnözés *társadalmi szintű oksági tényezői* körében szerzett ismeretek rendszerezése során az egyik leglényegesebb megállapítás, hogy ezen a szinten sok olyan negatív elem játszik szerepet, amely a szándékos bűnözés számos csoportjában is szóhoz jut. Már csak ezért is határozottan állítható: a gondatlan bűnözés az össz-bűnözés része. A kedvezőtlen alapjelenségek azonban olykor eltérő módon hatnak az egyénre. Ebből következően a hibás tethöz vezető döntésben is más formában jelentkeznek. Az is megfigyelhető, hogy a hatás — a szándékos bűnözéshez viszonyítva — nem annyira világos, egyes kategóriáiban gyakran alig észrevehető, empirikus (ténykutatás jellegű) vizsgálatok során is nehezen tárható fel. Ebben a megközelítésben a gondatlan bűnözés sok tekintetben inhomogén kategóriákból áll.

a) Központi kérdésnek tekinthető a *kockázatvállalás* társadalmi-politikai és büntetőjogi megítélése. Mint ismeretes, a gondatlan bűnözéssel összefüggő alaptevékenységek igen tekintélyes része szoros kapcsolatban van a tudatos vagy tudattalan kockázatással. Ez ősidők óta az ember élettevékenységének elválaszthatatlan része, és épp ezért az ember számára természetes, sőt mind társadalmi, mind egyéni szinten pozitív értéket jelent. Probléma csupán egyrészt az önkéntesen vállalt és a másra kényszerített kockázatvállalás, másrészt a különböző (társadalmi, csoport, egyéni) szinteken előnyben részesített, meg-

tűrt, elfogadott és tilalmazott kockáztatás határvonalainak megvonásakor keletkezik.

A társadalmi szerveződés magasabb fokán a kockázatok köre, ha számában esetleg nem is növekszik, a kockázatos tevékenységek terjedelme kétségtelenül terebélyesedik. Változik a kockázatos magatartással veszélyeztetett (vagy sértett) értékek rangsora is.

Jelen körülményeink között kétségtelen tény, hogy — legalábbis a gazdasági életben — a kockázatvállalás ösztönzése erősebb, mint korábban. Ugyanakkor a büntetőjog erről a területről mintha nem venne tudomást: kockáztatni ugyan lehet, sőt bizonyos élethelyzetekben, tevékenységek során kötelező. Ugyanakkor egyes értékrelációkban a vesztes tilos. Ez pedig a gyakorlati életben sokszor képtelenség. Mind az emberi élet, mind a gazdasági javak területén számos tevékenységet ösztönöz közvetlenül vagy közvetve a társadalom. Ezeknek egy része — elsősorban épp a következményszemlélet abszolút büntetőjogi prioritása miatt — az alaptevékenység körében ösztönözött kockáztatás által megnöveli a rossz kockáztatás, a nem kívánt következmény megvalósulásának valószínűségét. Ki tagadná, hogy lehetetlen a kor követelményeinek megfelelő közlekedés, üzemi munkavégzés bizonyos gyakoriságú vesztes kockázatvállalás nélkül. Magasan szervezett, korszerű technológiákat, munkaszervezést meghonosító társadalmunk törvényszerű velejárója a gondatlan rongálás, a hanyag kezelés. Ezek egy része csak a véletlen folyamánnyaként nem lesz baleset. A háztartási és szabadidő-balesetek egy tekintélyes része szintén társadalmunk fejlődésének szükségszerű negatív következménye. A büntetőjog csupán azt a feladatot vállalhatja magára e kockázatos tevékenységek körében, hogy a társadalmilag tűrhetetlen mértékű és/vagy minőségű kockázatvállalást próbálja kinyilatkoztatni, illetve csökkenteni. De mivel már a kockázatvállalás is a maga kiszámíthatatlanságával vagy-vagy alternatívákat tartalmaz: a

büntetőjogi elképzelés ha nincs is eleve kudarcra ítélve, de a kriminálpolitika hatékonysága alacsony. Az intézmény céljait csak véletlenszerűen vagy esetleg egyáltalán nem a társadalomra valóban veszélyt jelentő személyekkel szemben éri el.

A kockázatvállalás, történetisége folytán ugyanakkor más — sokkal megfoghatóbb — szempontok miatt is egyrészt nehezen terelhető a jelen társadalom által elviselhetőnek tekintett korlátok közé, másrészt kiküszöbölhetetlen. A nem kívánt következmény előállása pedig vagy a véletlenre, vagy a korábban egyértelműen rosszul kialakított értékhierarchiára (pl. a dologi javak előtérbe helyezése az élet értékével szemben) vezethető vissza.

b) A másik ilyen ellentmondás a teljesítményelvűség (különösen a mennyiségi szemlélet) nagy jelentősége társadalmunkban. Az előzőekben tárgyalt hamis értékrend gyökere a múltban fogant. Történelmünk utolsó negyven éve „csak” oly módon játszott szerepet, hogy nem sikerült ezt a szemléletet leküzdeni. A teljesítményelvűség, a mennyiségi szemlélet viszont jelen társadalmunk működésének, zavarainak szerves része. (Elegendő csupán a kezdeteknél példaként a normativista szemléletre utalni.) A valós és álteljesítmények lényege a teljesítménypreferencia. A mennyiség fétise a minőség háttérbe szorítása árán teljes társadalmunkat megfertőzte. Ez az irányvonal természet-szerűen nem kedvez a hosszú távon jelentkező haszon nagyobb becsben tartásának az azonnali sikerek esetleges rovására. Közvetve tovább éltette a dologi javak elsőségét az élet, egészség értékével szemben.

Az utóbbi évek nehéz, de legalábbis nehezebbé vált gazdasági körülményei ugyancsak számos kedvezőtlen következménnyel járnak. Igaz, hogy most már — főként a külső kényszer hatására — a minőség elsőbsége egyre inkább kezd uralkodni a mennyiség felett. Viszont a beszűkült pénzforrások — intézményi és egyéni szinten egyaránt — az embereket arra ösztönzik, hogy erőfeszítéseiket fokozzák egyetlen cél: a minél több

anyagi érték előállítása érdekében. Amint az várható volt, az üzemekben nem növekedtek a biztonságot célzó befektetések. Egészségügyi ellátásunk egyre inkább marad el a világ élvonalától. Az egyes ember pedig mindent megtesz, hogy korábbi életszínvonalát erejét olykor meghaladó túlmunkák vállalásával tartsa fenn. A korábbi évekhez viszonyítva növekszik a kulturális haladásból önmagukat kirekesztők aránya. Ezzel együtt azok száma is, akik a bonyolult és gyorsan változó társadalom és technika összefüggéseinek megértésére képtelenek. Túl az értékrend objektív labilitásán, szubjektíve is — a kulturális hátrányra visszavezethetően — nem növekszik a kívánt mértékben a társadalmilag szükséges érték- és normarendet követők száma.

Felmerülhet: az általános társadalmi és gazdaságpolitika árnyoldalai miként hozhatók összefüggésbe a gondatlan bűnözéssel? A kérdés, ha nem is teljesen indokolatlan, lényegében csupán néhány példával is könnyen megválaszolható.

A gondatlan bűncselekmények többsége szoros kapcsolatban van a közlekedési balesetekkel. Mint ismeretes, ezek száma magas, és számos erőfeszítés ellenére nem csökkent a kívánt mértékben és tempóban. Sőt a legutóbbi időszakban kifejezetten kedvezőtlenebbé vált a helyzet. Az élre kívánczik annak a külföldi megállapításnak az idézése, amely — sok évtizedes megfigyelésre alapozva — állítja, hogy a társadalom működésében fellépő zavarok közvetlenül kihatnak az egyéni viselkedésre, természetesen kedvezőtlen előjellel. Ez pedig visszatükröződik a reflexszerű döntésekben. Ez elvileg kompenzálható volna, ha ezzel egyidejűleg akár a hibátlan teljesítményt elősegítő, a döntést hozó személy nézőpontjából objektív feltételekben gyors javulást lehetne elérni, akár az ember viselkedését befolyásoló prevenciós intézményrendszer hatékonyságát sikerülne fokozni.

Hazánkban azonban ezek egyike sem volt képes a megújulásra. Az első esetben azért, mert a társadalmi-hatalmi érzékenység ennek fontosságát nem ismerte (ma sem ismeri) fel.

Gondoljunk csak a baleset-megelőzést a leghatékonyabban előmozdító autópálya-építő programok lassítására, illetve leállítására. A másodikban azért, mert a prevenció intézményrendszerben a már említett, egész társadalmunkat jellemző mennyiségi szemlélet szintén kitapintható, ha kell bizonyítható. A megelőzésre szánt pénzüsszegek továbbra is elköltésre kerülnek, de a tevékenység minőségében nem következett be a szükséges minőségi javulás. Az önmegújulás egyelőre itt éppúgy elmaradt, mint a közlekedés-ellenőrzés minőségi színvonalának emelésében. Mindkettő annak ellenére, hogy jelentős erőfeszítések történnek — már lassan öt éve — a prevenció hatékonyságának fokozására.

A sor folytatható az üzemi-munkahelyi balesetek körében tapasztalható állapotokkal. Itt is — túl a nagy számokon — kedvezőtlen tendenciával számolhatunk. Az okok lényegében azonosak az előző tevékenységi körben felvázoltakkal. A hazai szakképzettségi statisztika javításának — és ezzel együtt nemzetközi összehasonlításban elfoglalt helyünk kedvezőbbé alakításának — módja kizárólag mennyiségi szemléletet tükröz. Számos helyen nem valódi, korszerű szemléletet, tudást nyújtani képes szakmunkásképzés, hanem szakmástitás folyik. Gyorstalpaló, néhány hetes tanfolyamok, látszatvizsgák letétele után lesz a gyakran alapfokú iskolai képzettséggel sem rendelkezőkből — papíron — szakmunkás. Anélkül, hogy kulturáltságukban és emiatt érdepreferenciáikban, értékrendjükben bármiféle átalakulás zajlott volna le.

Rövid távú szemléletet tükröz a melléküzemágak általános értékelése. Szinte soha nem esik szó azok tízezreiről, ahol század eleji gépekkel és körülmények között, a legegyszerűbb munkavédelmi szabályok érvényesíthetősége nélkül végzik a jelen gazdaság talponmaradása szempontjából létfontosságú munkát.

Valószínű, hogy nem szükséges hangsúlyozni: az az ember, aki ezt a gyakorlatot látja munkahelyén, akinek tudata nem is

képes e gyakorlat elfogadhatatlanságát, veszélyességét átlátni (mert mindig így csinálta, ezért ez a természetes), az a magánélet szférájában sem képes maga és környezete életét, egészségét a kívánt módon vigyázni.

Tudjuk, hogy a balesetek harmadik nagy csoportja a háztartási és szabadidő-balesetek. Az utóbbi jelző a bűncselekményeknek csak igen szűk körére használható. Valójában az otthoni, munkaidőn kívüli balesetek legsúlyosabbjainak többsége is munkavégzéssel kapcsolatos. Méghozzá egyre növekvő számban és arányban. Vajon az állami lakásépítés visszafogását és a magánérőből történő építkezés ösztönzését megelőző vitákban és e döntés meghozatala során számot vetettek-e azzal, hogy a házilagos kivitelezés szükségszerűen emelni fogja a baleseti kockázatot? Hogy nemcsak az egyén pihenésre, kulturálódásra fordítható ideje csökken a társadalom éppen leginkább leszakadt, felzárkózásra amúgy is legkevésbé képes millióinak? A takarékosagra törekvés, a szakértelem hiánya és a teljes kifáradás azonban külön-külön is növeli a kockázatot. Együttesen még inkább hozza az emberek széles körében kézzelfogható közelségbe a halált, a rokkantságot, a tartós betegállományt. Ennek következményeiről már szó volt. Arról viszont még nem, hogy e kimerültség következménye nemcsak a kereső foglalkozású munkahelyen végzett tevékenységre gyakorol kedvezőtlen hatást (teljesítmény-visszafogást), hanem az otthoni balesetveszélyt is növeli. Pedig erre már több mint tízéves hazai tapasztalatok állnak rendelkezésre.

Azért nem látszik szükségesnek szólni a gondatlan bűncselekmények másik két fő kategóriájáról (gondatlan rongálás, hanyag kezelés), mert a tapasztalatok ott is jórészt megegyeznek az előzőekben felvázoltakkal. Beszélni kell viszont a technikai haladástól független (?) egyéb háztartási balesetekről. Azokról, amelyek többsége gyermekek sérelmével és a társadalom fővonalától teljesen leszakadt, halmozottan hátrányos helyzetű tette-

sek hibázásaival vannak összefüggésben. A gyermektragédiák riasztóak. A jórészt iskolázatlan szülők ma éppúgy mint akár 100 évvel ezelőtt képtelenek felismerni a legalapvetőbb természeti erők (konkrétan a tűz és a forró víz) veszélyességét, s hatékonyan védekezni ellenük. Az életmódváltozás természetesen nem változtatja meg az embert egyik napról a másikra. De jórészt lehetetlenné teszi a korábbi hibák elkövetését. Épp ezért e bűncselekmények elleni hatékony küzdelemnek egyik záloga.

A büntetőjog mindenhatóságába vetett hit már rég a múlté. Mégsem lehet — ha már van — a büntetőjog felemás szerepét sem kihagyni az okok közül. (Ide sorolható volna ez alkalommal akár a jog teljes tárháza, kezdve a kisebb súlyú — mert kisebb kárkövetkezményű — cselekmények elkövetőit büntető adminisztratív-szabálysértési jogtól a kárkövetkezmény enyhítését szolgáló, a kriminálpolitikai célokat jórészt elimináló biztosítási jogig.) A következményszemlélet abszolút uralma miatt ugyanis lényegében hiányzik a gondos magatartásra ösztönzés. Hiszen a hibás döntést, a visszatérően ismétlődő, tehát törvényszerű helytelen cselekvést nem bünteti, csak a véletlenszerűen fellépő és előre teljességgel kiszámíthatatlan súlyosságú következmény bekövetkezése esetén.

c) Ugyancsak röviden szólni kell a remélhetően nem túl távoli jövőben már a legsúlyosabb bűncselekmények egyikének értékelt *környezetkárosításról*. A jelent vizsgálva már maga az a tény figyelmeztető, hogy ilyen bűncselekmény csak a Büntető Törvénykönyv paragrafusai között található meg, de a joggyakorlatban alig. Ez azt bizonyítja, hogy nemcsak a társadalmi érzékenység alacsony a hosszú távon jelentkező, gyakran visszafordíthatatlan folyamatokban megtestesülő, és az emberi környezet minőségi változását eredményező cselekményekkel szemben. A büntető igazságszolgáltatás sem képes e körben betölteni a társadalom számára egyik legfontosabb szerepét. Nem ad mérce, nem mutatja meg, mit vár el a gondos modell szerint cse-

lekvő embertől — mert a gondos modellt meg sem mintázza. Nem hívja fel a társadalom figyelmét a többségi magatartás tartathatatlanságára. A büntetőjogban a mennyiség és a rövid távú gondolkodás fetiszizálódik, hiszen a cselekmények száma sohasem lesz összehasonlítható a jelent súlyosan zavaró bűncselekmények tömegével. A csak a bizonytalan jövőben a valószínűség magas fokán bekövetkező és pontosan nem becsülhető károkból realizálódó minőségi hátrány elleni küzdelem ma még a kriminálpolitikában is érdektelen szempont. Pedig nem nehéz belátni: a környezetkárosítás már ma oly mértékben veszélyezteti a következő generációk pusztá létét, nem is beszélve életminőségükről, hogy e kockázathoz képest a szokásos gondatlan bűncselekmények által az évenként még az 1000-es nagyságrendet sem elérő emberélet elvesztés szinte említést sem érdemel. Mindezzel nem állítom, hogy a most tárgyalt körben a megelőzés legfőbb eszköze a kriminálpolitika volna. Csupán arra a kapcsolatra kívánom felhívni a figyelmet, amely egyrészt a jelen égető problémáinak prioritást adó és a jövő gondjait „szőnyeg alá söprő” társadalmi-egyéni gondolkodásmód, másrészt az ugyanezen a talajon álló és a közigény kiszolgálására korlátozódó büntetőjogpolitika között fennáll.

9. A következő szinten a *mikrokörnyezeti és egyéni okssági tényezők* egységes tárgyalása a célravezető. A determináció mértékében és így a szabad akarat léteben vagy tagadásában eltérő a magyar kriminológusok, büntető jogászok véleménye. Az azonban senki által nem vitatott, hogy a viselkedés alakításában a legfontosabb szerepet a közvetlen környezet játssza. Annál is inkább, mert a makrokörnyezeti determinánsok is e közösségek szűrőjén, értékelésén áthatolva jutnak el az egyénhez. Az ember válaszait a környezet kihívására valójában az a mérce szabályozza, amelyet a számára mértékadó közösség képvisel.

A kutatások — különösen a balesetek körében végzetek — arra utalnak, hogy ez a determinációs folyamat — tömegjelen-

ségi szinten — eléggé lényeges pontokhoz köthető. Ugyanakkor épp ez az a bizonyos dimenzió, ahol a gondatlan bűnözés, a gondatlan bűnösség kriminológiája a legnagyobb eltéréseket mutatja.

a) A biográfiai jellemzők által többé-kevésbé nyomon követhető az egyén szocializációs folyamata csakúgy, mint a jelen társadalomban elfoglalt helye. A szocializáció az ember életét végigkísérő folyamat. A mindenkori szociális (társadalmi-gazdasági) státusz közvetíti az egyén felé a környezet által preferált szükséglet-, érdek-, érték- és normarendszert. Minél magasabban szocializált egy egyén, annál inkább tudja magát függetleníteni környezetétől. Sajnos a megállapítás fordítva is igaz. Minél kedvezőtlenebb az egyén helye a társadalmi rétegződésben, környezete által annál determináltabb az ember viselkedése. E rétegg kultúra — természetesen korántsem csak negatív, de pozitív mintáival, értékközvetítései által is — annál teljeskörűbben veszi körül az egyént, határozza meg szükségleteit, érdekeit, jelöli ki az elérendő célokat, motiválja, határozza meg döntéseit, s ezeken keresztül tetteit. Lényegében kora gyermekkorától kezdve egész életmódja szoros kapcsolatban van környezetével, és jórészt ez határozza meg továbbhaladásának irányát.

b) Külön kell szólni az emberi élettevékenység egyik, ősidők óta elválaszthatatlan eleméről: a *kockázatvállalásról*. Ennek lehetősége ismét csak eltérően élhető meg a különböző indíttatású, eltérő társadalmi rétegzettségű egyének esetében. Még hozzá legalább két ok miatt. Egyrészt az egyén felnőtté válása során magáévá teszi (interiorizálja) azokat a rizikóvállalási formákat, amelyeket a környezete előnyben részesít vagy legalábbis elfogad, eltűr. Másrészt behatárolja a kockázatvállalási módokat. Miként látható: az első a másodikat jórészt meghatározza. Egy példával élve: hiába akarna egy szakképzetlen segédmunkás fizikai (tehát az élet, az egészség) kockáztatása helyett mondjuk gazdasági döntési kockázatot vállalni. Számára csak az első le-

hetőség a reális. Olyannyira, hogy a második körbe sorolt tevékenység kockázatos voltát talán fel sem ismeri. Ez a tény ráadásul azzal a kellemetlen következménnyel is jár, hogy az emberi élet, egészség veszélyeztetése nélkül nem képes megtanulni a vesztes kellemetlen következményeit.

Ennél is fontosabb, hogy az emberi élet, egészség kockáztatását a társadalom különböző rétegei eltérően ítélik meg. Egyes réteggkulturákban, az ezek által kialakított értékrendekben az említett kockázatvállalás nemhogy megtűrt, de (pozitív) érték-tartalmú. Ennek hagyományai az urbanizáció előtti időkre vezethetők vissza. A falusi közösségek önkíméletet nem ismerő munkamódja már jól ismert. De ugyanezen közösség kiváltságosai — tradicionális értékrendjük által determináltak — tudatosan vállalták az emberi élet kockáztatását egy másik fontos érték: becsületük védelmében. Gondoljunk csak a párbajozás alig néhány évtizede divatjamúlt (és csak elméletben büntetett, a gyakorlatban nagyon is megtűrt) előkelői divatjára. Ugyanazon okból (józanul vagy borgőzös fejfel) a nincstelen a kocsmában leginkább erős felindulásban verekedett, vasvillával ment öltre, a nemes (a társadalmi konvenciókat követve) előre megfontolt szándékkal, a lehetséges következményekkel pontosan számolva kardot, pisztolyt fogott a másikra. A lényeg: az élet tudatos kockáztatása a múltban megtűrt, sőt a társadalom különböző rétegei esetében eltérő megfontolásokból, indokokkal és célokkal kifejezetten megkívánt, mintegy kötelező volt. (A háborús emberélet kockáztatás mögött jórészt más indokok húzódnak meg, ezért nem tartozik a most tárgyalt körbe.)

Tény, hogy a társadalom fejlettségének egyik legfőbb mutatója: miként ítéli meg az emberi élet, a dologi javak kockáztatását. Minél fejlettebb egy társadalom, annál inkább kívánja (és gazdasági lehetőségei folytán képes is) a rizikó körét szűkíteni. Ezzel egyidejűleg annál szélesebb kör kerül „törvényen kívülre”, azaz hatalmi szinten elítélésre. (Most nem azokról a fe-

lemás megoldásokról van szó, amelyek esetén az elítélés *de iure*, a deklaráció szintjén történik, *de facto* azonban nem, vagy csak nagy késéssel!) A társadalmi rétegződésben helyet foglalók nyitottsága egyrésztől, lehetőségei másrésztől nagyban meghatározzák: milyen gyorsan és milyen mértékben képesek ezzel a fejlődéssel lépést tartani.

c) Az említettek együttesen magyarázzák elsődlegesen azt, hogy miért a társadalmi rétegződésben legalul helyet foglalók vesznek részt leginkább a *nem baleseti jellegű*, élet elleni bűncselekményekben. Még hozzá tettesi, sértetti szerepben egyaránt. A gondatlan emberölések hagyományos formáinak részesei ugyanis döntő többségben az iskolázatlan vagy hiányosan iskolázott és szakképzetlen kétkezi dolgozók közül kerülnek ki. Társadalmi beilleszkedésük zavaraira — a gondatlan bűnelkövetők más csoportjaival egybevetve szignifikánsan eltérő mértékben — számos egyéb jel is utal. Kezdve az otthoni neveltetési körülmények által már eleve megalapozott hátrányos helyzettől, a gyakori munkahely-változtatáson át a munkaadó által adott kedvező véleményen keresztül a büntetett előélet viszonylagos magas arányáig. Számos esetben figyelhető meg az alkoholizmus vagy az italhoz való nagyfokú kötődés. Többségük — a bűncselekmény elkövetésének időpontjában — alkoholos befolyásoltság alatt áll.

Az említett szociográfiai tényezők tekintetében a sértettek semmiben nem mutatnak eltérést. A véletlenül kívül e körben talán csupán az életkor az egyetlen olyan tényező, amely eldönti: kiből lesz a támadó, s ki válik annak áldozatává. Egyazon társadalmi közösségből kikerültek közül a fiatalabbak — már csak nagyobb testi erejük folytán — válnak általában elkövetőkké, az idősebbek pedig sértettekké.

Ugyancsak jellemző e körre a zilált családi élet. Sok közöttük a rendezetlen családi körülmények között élő, az elvált, a kényszerűségből ingázó, a rossz lakáskörülmények között lakó, szak-

kifejezéssel élve: a gyökértelen személy. Olyan, aki megszokott környezetéből kiszakadt. Ezzel együtt — túl a már említett rétegspecifikus érték- és normarendszeren — számukra megszűnt a legfontosabb külső kontroll: a család és a zárt lakóközösség. Ráadásul egy részük mobilitása folytán olyan közösségbe került (pl. munkásszállás), ahol ugyan az értékrend elvileg azonos a korábbival, a tolerancia azonban hiányzik. Az egyén tette a maga egyediségében, csupán az adott szituációban iránymutató jogok és köteleességek függvényében kerül megítélésre. Az ítéletalkotás felszínes, hiszen nem történik meg (erre nincs is lehetőség) a személy történeti szemléletű értékelése. Mozgástere beszűkül, ezzel együtt cselekvési alternatívái is. Környezete hibáját nem tudja megbocsátani, mert nem ismeri (nem ismerheti) meg — sokéves távlatban szemlélődve — az egyén pozitív tetteit. Külső, rákényszerített, sok szempontból idegen normarendszer belső azonosulás nélkül határozza meg a személyek életvitelét. Szabadidejük hasznos eltöltése — érdeklődési körüknek megfelelő tevékenység hiányában — gyakorlatilag lehetetlen.

d) Megállapítható, hogy a *háztartási és szabadidő-balesetek* körébe tartozó tettesek — a legutóbbi (mobilitási) tényezőktől eltekintve — az előzőekben vázoltakkal sok rokon vonást mutatnak. Náluk is csaknem mindig szerepet játszik a rendkívül elmaradott tudat. Ennek birtokában többségük nemhogy a bonyolulttá vált társadalom újfajta veszélyeivel képtelen szembe szállni, de a leghagyományosabb veszélyforrások: a tűz és a víz pusztító hatásaival sem képes számolni és megbirkózni. Kétségtelen, hogy ezek az emberek nem csak a most említett bűncselekménycsoportban találhatók meg. Az évszázados elmaradottság jelei megmutatkoznak a gondatlan rongálás körében csakúgy, mint a hanyag kezelés tettesei között. Talán a legáltalánosabb, most említett mindhárom bűncselekménycsoportra jellemző példa: amikor a tettes a szó szoros értelmében olajat önt a tűzre.

Csupán a hely és a körülmények, röviden a szituáció dönti el, hogy a káros következmény jellegétől és mértékétől függően a tett a büntető törvény melyik paragrafusa alapján kerül meg- és elítélésre.

Külön szólni kell a háztartási baleset jellegű bűncselekmények egy viszonylag önálló köréről: a kisgyermekesek sérelmére elkövetett tettekről. A forrázásos, égési és fulladásos balesetek szinte kivétel nélkül a társadalom színvonalától teljesen leszakadt, a társadalom periferiáján élő családok tipikus tragédiái. Egyik oldalról a külső megfigyelő számára feltűnik az elképesztő hanyagság, a gyermeki viselkedésmód tipikus jellemzőinek teljes figyelmen kívül hagyása. Másik oldalról azonban azok a kényszerítő körülmények is, amelyek éveken, évtizedeken át gyakorlatilag képtelenné teszik az ilyen körülmények között élő szülőket, hogy a valószínűség kisebb-nagyobb fokán jelentkező következmény ellen hatékonyan védekezhessenek. A legfőbb probléma épp e szerencsétlenségek viszonylagos ritkasága és kiszámíthatatlansága. A gondatlan magatartás korántsem egyedi. Ellenkezőleg: nap mint nap ismétlődő mulasztásokkal állunk szemben. Emiatt bármikor bekövetkezhet a baleset. A káros következmény mégis hosszú időn keresztül elmarad. Ez pedig a büntetőjog által értékelt következmény előtt — a megszokás miatt — a később felelőssé tett egyén veszélytudatát elaltatja. A hibás tettet rutin- és megszokásszerűen tanúsító szempontjából teljesen véletlenszerűen és esetlegesen történik meg a baj. Azt nem értékeli (legtöbbször észre sem veszi), hogy már korábban is mennyiszor csak a szerencsés véletlenesen múlt a súlyos következmény elmaradása. Emiatt a jelen eseményt kizárólag a balszerencsés véletlen számlájára írja. Ez a gondolkodásmód a bekövetkezett baleset után fatalistává teszi. Úgy véli, hogy a jelenségek ellen lehetetlen védekezni, azok végzettszerűen érik utol az embereket. Néhány példa: az anya éveken keresztül minden nap a földre teszi a tűzhelyről levett forró vizet. Így tanulta sa-

ját anyjától, s így nevelte fel több gyermekét. Elvileg az említették bármelyike és bármikor beleeshetett volna a halált hozó folyadékba. Ez mégis csak egyetlenegyszer — előre teljesen kiszámíthatatlanul — fordul elő. Egy másik példa: a tanyasi szülő évek óta úgy jár át szomszédolni, a környező községbe bevásárolni, hogy gyerekeit magukra hagyja a bezárt lakásban. Ezek a gyerekek bármikor elkezdhetnének gyufával játszani, s már évekkel ezelőtt magukra gyújthatták volna a házat. Ez mégis csak egyszer, véletlenül épp az adott napon következik be. Esetleg akkor is csupán azért, mert a szülő lekéste a buszt, s ezért fél órával később érkezett meg.

A háztartási balesetek egy tekintélyes része ugyanakkor szoros kapcsolatot jelez társadalmunk előrehaladásával. Valójában a munkahelyi balesetektől csak a színhely választja el. Tetteik többsége is a szakmunkások köréből kerül ki. A már vázolt tettesi körülmények — különösen ami a cselekmény bekövetkezésének pillanatát illeti — e körre is többé-kevésbé iránymutatóak. Sőt, az előbbi okok a munkahelyi balesetek foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés tényállásával megvalósuló cselekmények okaiból vezethetők le. Ezek társadalmi összefüggéseiről a korábbiakban már szó volt. Most az egyéni összefüggések tárgyalására kerül sor.

e) A *munkahelyi balesetek* tettesei az előbbieken tárgyalt csoportoktól jelentős mértékben eltérnek. Iskolai végzettségük magasabb, a szakképzettek aránya nagyobb, egyéb szociográfiai mutatókban pedig lényegében megegyeznek az átlagnépességgel, pontosabban: a munkásság legfőbb jellemzőivel. Ez nem jelenti egyben annak állítását, mintha e személyek a véletlen pusztá játéka folytán válnának bűncselekmény elkövetőjévé. A véletlen természetesen ezúttal is szerepet játszik abban, hogy épp ott és épp akkor vált valaki tettessé. Ugyanígy kerülhetett volna ebbe a pozícióba mind előbb, mind később. És csupán a véletlen játéka, hogy a következmény épp olyan súlyosságú volt,

amely már elegendő alapot adott a büntetőjogi felelősségre vonásra. Általában az egyéntől független tényezők folytán nem lett a következmény akár enyhébb, akár súlyosabb.

Ami a véletlen másik oldalát illeti: a legfontosabb az, hogy az egyén akár előbb, akár később ugyanebbe a szerepbe kerülhetett volna. A tapasztalatok általánosítása alapján arra a megállapításra lehet jutni, hogy — miként a korábban már tárgyalt gondatlan bűncselekménycsoportok esetében is történt — rutinhibázásról van szó. Az élet e területén a döntések jól-rosszul megfogalmazott írásbeli szabályok alapján történnek. Az előírásoknak pedig sajnálatos sorsa, hogy időről időre megszegik őket. Vagy azért, mert alkalmazhatatlanok, vagy azért, mert általában feleslegesek, vagy azért, mert az alkalmazásra kötelezettek szubjektíve feleslegesnek ítélik meg, vagy azért, mert nélkülük gyorsabban megy a munka — és az érvek sora még folytatható volna. A lényeg: az írásbeli szabályok bizonyos részét a szabálykövetésre kötelezettek szűkebb-szélesebb köre visszatérően, rutinszerűen megszegi. A szabályok jelentős hányada a biztonságot szolgálja. (Nem a rossz, a felelősségelhárítás érdekében született, túlbiztosított előírásokról van most szó.) A szabályszegéssel már eleve fellép a következmény — akár az elképzelhető legsúlyosabb következmény — legalábbis absztrakt veszélye. Az esetek döntő többségében azonban — megfelelő partneri konstelláció hiányában — a szabályszegés nyomában nem jár a mindenkit figyelmeztető, józanabb belátásra bíró állapot: a közvetlen veszély, illetve szituáció. Sajnos az emberek egy része — számos okra visszavezethetően, mint az összefüggések (pl. döntés és következmény közötti oksági lánc befolyásolhatósága) hiányos, a saját képességek téves ismerete stb. — a közvetlen veszélyből kijutást nem a számára véletlen tényezők szerencsés együtthatására, hanem leginkább saját ügyességére vezeti vissza. Sőt a hiányos helyzetfelismerés eredményeként már a veszélyhelyzetbe kerülést is a rajta kívül álló ténye-

zökkel (pl. a potenciális sértett helytelen viselkedésével) magyarázza. Ennél súlyosabb az eset, ha akár a szabályszegés tényét, akár a közvetlen veszélyhelyzet bekövetkezését még csak észre sem veszi. Így ugyanis korábbi hibájából nem képes tanulni, semmiféle józan következtetésre nem tud jutni. Következésképp e hibák ellen védekezni sem tud.

E bűncselekmények sértettjei ugyanakkor sok szempontból jelentős mértékben eltérnek a tettesektől. Rájuk — többségükre — ugyanaz az alacsony szocializáltság, többször hátrányos helyzet jellemző, mint a korábban tárgyalt bűncselekménycsoportok elkövetőire. Többnyire betanított és segédmunkásokról van szó, akik még nem alkalmazkodtak a megváltozott élet- és munkamód új veszélyeihez. Jelentős részük saját szabályszegő magatartásával aktívan hozzájárult az elszenvedett sérelem bekövetkezéséhez. Sokan egy-egy munkahelyen csupán idényjelleggel dolgoztak. Ezzel önmagában is lehetetlenné teszi a rendkívül bonyolult, szakmánként, sőt munkahelyenként eltérő előírásoknak még a megtanulását is, nemhogy alkalmazását.

Van az üzemi balesetek tetteseinek egy egészen speciális csoportja. E körbe azok — a gyakran diplomások — sorolhatók, akik erejükön felül vállalnak munkát és vele együtt felelősséget. (Más kérdés, hogy a felelősök korántsem a büntetőjog által elítéltek körén belül keresendők.) Valójában áldozatai ők a már említett teljesítménycentrikus szemléletnek. Felsőbb utasításra, jobb esetben ösztönzésre végrehajtják vagy megpróbálják végrehajtani azokat az elvárásokat, amelyeknek nincsenek meg a tárgyi, de főként a személyi előfeltételei. Sajnos senki nem vizsgálta még meg, mi történne, hol tartana gazdaságunk, ha a biztonságra vonatkozó normákat minden szinten komolyan vennék. Miként lehetne feszített tervekkel rossz munkaszervezés, elavult géppark és megfelelő képzettség (tehát nemcsak ilyen tudást szakmásított papírral igazoló, vagy még ilyen bizonyítvánnyal sem rendelkező), szakemberek krónikus hiányában

teljesíteni? Az ellentmondás lényege abban van, hogy amíg nem történik baleset, addig elegendő a munkavédelmi előírások tes-sék-lássék betartása. Mihelyt a káros következmény beáll, a szabályszegőtől — sőt igen gyakran és elvileg helyesen a felettesétől is — nyomban számon kérik az összes jogsértést. Ezzel egyrészt a következményt közvetlen előidézőtől fokozatosan távolodva az irányítók mentesülhetnek a felelősségre vonás alól. Hiszen egyrészt a szabályokat meghozták, azt meg csak bizonyos szintig lehet elvárni (?), hogy e szabályok betartásának előfeltételeit megteremtsék, az előírásokat kikényszerítsék. Másrészt a külvilág felé megőrizhető a látszat: a biztonság érdekében a szükséges intézkedések megtörténtek. Pusztán néhány deviáns személy alkalmazkodásavara folytán következnek be a balesetek. Azt a gyakran téves hitet lehet kelteni a kívülről szemlélőben, hogy maga a rendszer jó, sőt csaknem tökéletes. Csupán a cselekvési lánc végén levő ember nem akar a rendszer vaslogikájának engedelmesskedni. Arról kevesebbszer esik szó, hogy netán maga a rendszer a hibás, és ennek törvényszerű következménye az emberi hibázás. Az állítás megalapozottságát számos bűncselekmény előtörténete bizonyítja. Ismerünk vállalatokat, ahol ugyanolyan jellegű balesetek ismétlődően fordulnak elő. A véletlen függvényében hol súlyosabb, hol enyhébb következményekkel. Intézkedés (pl. valóban hatásos védőberendezés felszerelése) csak több súlyos baleset nyomán történik. Addig a dolgozó figyelmetlenségét, ügyetlenségét okként megjelölve napirendre térnek a dolgok felett.

Aligha véletlen, hogy — épp az előzőekben vázolt, gyakran kifejezetten csak termeléscentrikus, de emberellenes szemlélet következtében — kivételszámba megy a baleseti sérülést nem, csak súlyos egészségromlást (akár tömegesen) előidéző jelenségekkel szembeni fellépés. Kétségtelen, hogy az egyén szabad választásától függ (?), hogy akar-e ilyen munkahelyen dolgozni vagy sem. A munkaadó a munkavállalóval szembeni felelősségét

és kötelességét letudottnak tekinti a magasabb munkabér, esetleg a veszélyességi pótlék fizetésével. Alappal teheti, hiszen e gyakorlat ellen egyetlen szerv, intézmény sem lép fel. A nagyközönség legfeljebb néhány szociográfus riasztó riportképéből szerez tudomást arról, hogy hazánkban tízezrével dolgoznak emberek olyan munkahelyeken, ahol — tartós munkavégzés esetén — az idő előtti megrokkulás előre programozott.

Igen súlyos az a hatás, amelyet ez a szemlélet az egyénben eredményez. Következményei nyomon követhetők az ipari munkavégzés jellegű háztartási balesetekben. Munkahelyen még kisebb-nagyobb mértékben megvan a munkavédelmi előírások kontrollja. A gépeket, berendezéseket is többé-kevésbé ellátják az emberi hibázás következményét kizáró felszerelésekkel. De az ember azt is megtanulja, hogy ha ezek hiányoznak, akkor is kell termelni. Sőt azt is, hogy általában e védőeszközök nélkül könnyebben és gyorsabban lehet dolgozni. A munkavédelmi oktatások sok helyütt nem hatnak az egyének értelmére, de még csak nem is motiválja őket. A részvételt, a kioktatást aláírással hitelesítő munkavédelmi képzések nem fordítanak elegendő figyelmet arra, hogy meg is győzzék a résztvevőt a védekezés értelméről.

Következésképp „szabadidejében”, amikor még gyorsabban szeretne dolgozni és amikor a külső kontroll, az esetleges büntetéstől való félelem hiányzik, belső meggyőződés híján nem tördök az ott is (esetleg paragrafusban nem rögzített, de az élet, egészség védelme szempontjából mégis) elengedhetetlenül fontos előírásokkal. Számára felesleges akadékoskodás a ház terv szerinti kivitelezése, az érintésvédelemre vonatkozó szabályok megtartása.

f) A sor végére maradt a gondatlan bűncselekmények legnagyobb köre, a közúti közlekedési baleseteké. A jellegzetességek sok tekintetben hasonlóak az imént tárgyalt két baleseti formával. Azzal a legjelentősebb kivétellel, hogy a potenciális elkö-

vetők és sértettek köre itt a legszélesebb. Amíg az előzőekben tárgyalt gondatlan bűncselekmények elsősorban bizonyos életmódot folytatók, egyes foglalkozást űzők körére korlátozódnak, addig e körben potenciális tettes és sértett: az egész társadalom, kivétel nélkül minden ember.

A kutatások azt mutatják, hogy az egyedi szinten jelentkező elvi esélyegyenlőség tömegjelenségi szinten már nem érvényesül. Miként a háztartási balesetek valószínűsége is bizonyos, többé-kevésbé jól körülhatárolható ismérvekkel rendelkező személyek esetében sokkal nagyobb, úgy a közlekedési balesetek körében is mind a potenciális tettesek, mind a lehetséges sértettek köre egy viszonylagos kisebbségből kerül ki. Az első esetben még szó lehetne arról, hogy a különféle háztartások objektív veszélyessége — elsősorban az életmód függvényében — igen eltérő. Tény, hogy más mennyiségű és minőségű lehetséges következményű kockázattal áll szemben pl. a városi tömbházban élő, a falusi vagy a tanyasi ember. De épp a közlekedés köre bizonyítja, hogy azonos környezeti feltételek mellett is az emberek egyik csoportja inkább meg tud felelni a vele szemben támasztott követelményeknek, mint a másik.

A megállapítás bizonyítéka a következő: amíg az értelmiség — amely a járműbirtoklás tekintetében az össznépességen belüli arányához képest (különösen a 10—15 évvel ezelőtti adatok szerint) — jelentős mértékben felülreprezentált, addig a közlekedési bűncselekményeket képező balesetek előidézői körében erősen alulreprezentált. A munkásság esetében a helyzet épp fordított: az ország lakónépességének mintegy felét kitevő társadalmi réteg idézi elő (és szenved el!) a közúti közlekedési balesetek mintegy 5/6 részét.

Az előzőekkel összefüggésben figyelmet érdemel egy további tény: a munkásságon belül is — ha a hivatásos járművezetőket, mint foglalkozás determinálta kört figyelmen kívül hagyjuk — elsősorban a szakképzetlen munkásoknak a lakónépességen be-

lúli részarányához képest magasabb reprezentációja (részese-dése) állapítható meg.

A számadatok tényeket fejeznek ki, amelyekből számos — immár jórészt közvetlenül bizonyíthatatlan — következtetés adódik. Így nem megalapozatlan az az állítás, amely szerint a változó körülmények között e réteg feltűnésmentes (nem deviáns) helytállása, konform viselkedése különösen problémás. Nemcsak a szándékos bűnözés elleni küzdelmet irányítók számára jelent gondot integrálásuk, hanem az emberi élet gondatlan kockáztatása körében is ők játsszák a főszerepet. Sőt a társadalmi tulajdon gondatlan rongálói, hanyag kezelői körében is jelentős arányt képviselnek.

Más kutatásokból tudjuk, hogy e réteg többnyire falusból városivá vált első generációs munkás. Sőt, jelentős részük kettős kötődésű. Rokoni, baráti kötelékei, esetleg családja, lakása még ma is a faluhoz köti. Az előzőek során (a háztartási, de különösen a munkahelyi balesetekben szerepet játszó körében) részint a technika vívmányaihoz való alkalmazkodászavart lehetett kiemelni, részint (a nem baleseti jellegű élet elleni bűncselekmények körében) pedig a megváltozott társadalmi környezet elvárásaival szembeni tudatos vagy tudattalan szembenállást. Most e kettő együttesen fejti ki hatását. Ez az a réteg amely különösen lebecsüli a gép veszélyes üzem jellegét, túlbecsüli saját képességeinek határait. S ugyanez a réteg alkalmazkodik legkevésbé egy, a 20. század társadalmi fejlődése által kitermelt új társadalmi formáció, az informális közösség írott és íratlan szabályaihoz. E tény természetesen ismét számos oldalról értelmezhető. Nincs mit csodálkozni azon, hogy az olyan egyén, akit a felnőtté válás szocializációs folyamatában a külső ellenőrzés megannyi látható és láthatatlan védőhálója vett körül; e kontrollrendszer megszűnésével egyidejűleg nem képes e konformitást elősegítő belső viselkedés ellenőrző rendszerét máról halnapra felépíteni. Különösen akkor, amikor esetleg igen

súlyos kultúra-, s ebből fakadóan érték- és normaválságon megy át. A gépkocsizás sokak által (alappal) hangoztatott anonimitása, célszerűen arc és mimika nélküli kommunikáció, továbbá a tényleges vagy vélt sérelem, konfliktus hagyományos problémamegoldási módjának gyakori tilalma társul a gyors, a mérlegelést nem tűrő, halaszthatatlan és visszavonhatatlan döntési kényszerrel. Ezekben a döntésekben az egyén személyiségének lényege, a külvilág ingereire adott reakcióinak legmélyebb, legközvetlenebb tükörképe látható.

A közlekedés régóta tudottan a társadalmi viszonyok tanulmányozásának egyik legkiválóbb területe. Az emberi kapcsolatokban másutt is felfedezhető zavarok itt látványosan kerülnek a felszínre. Sőt az utóbbi évek tapasztalatai megerősíteni látszanak azok véleményét, akik szerint a világméretekben zajló enyhülés-, feszültségnövekedés minden ember viselkedését befolyásolja és ez a közlekedési klímában, végső soron a balesetek számának alakulásában mérhető. És ha ez igaz, akkor az is, hogy valamely konkrét társadalom életének zavarai is visszatükröződnek az egyén viselkedésében.

Ez a hatás természetesen nem közvetlen. Számos tényező (a baleset-megelőzés legkülönbözőbb területei, mint pl. a szituációadekvát viselkedés tanítása, járműműszaki fejlesztés, szűkebb és tágabb értelemben az emberi hibázás megvalósulását és lehetséges következményeinek súlyosságát enyhítő intézkedések stb.) erősítheti a társadalmilag kedvező folyamatokat vagy gyengítheti a kedvezőtlen tendenciákat.

A közlekedési deviancia körében természetesen nemcsak a társadalmi és mikrokörnyezeti determinánsok játszanak döntő szerepet, hanem a legszorosabb értelemben vett egyéni tulajdonságok is. A rizikóvállalási készség — mint a talán legdöntőbb tényező — túl a rétegződésben elfoglalt hely szerinti eltérősegen (amelynek magyarázatáról már szó volt) biológiailag is determinált. Ez a meghatározottság nyilvánul meg a pszicho-

lógiai teljesítményben. A megállapítást jól bizonyítja, hogy a nők a járművezetési gyakorlatot is figyelembe véve erősen alul-reprezentáltak a balesetek részesei között. A biopszichológiai és szociális alkalmazkodás eltérőségének alátámasztására elegendő a fiatalok és az idősök fokozott baleseti aktivitására utalni. Lényegi eltérés azonban ehelyütt is adódik. Amíg fiatal korban elsődlegesen a kiváló biológikum még fejletlen szociálpszichés teljesítménnyel párosul, addig az egyén az öregség felé közeledve elsősorban biológiai teljesítménycsökkenése következtében gyakran nem képes a pszichés teljesítmény és a szociális alkalmazkodás társadalmilag szükséges minőségének teljesítésére.

Konkrétabban: a fiatal még nem ismeri a környezet támasztotta elvárásokat, s életkorából fakadóan túlbecsüli saját képességeinek határait. Az idősök esetében a tapasztalatok általában rendelkezésre állnak. Csupán e tapasztalatok élményszerű megélésében következik be a hiba. Csökkent biopszichés teljesítménye folytán rosszul működik a kereső mechanizmus. A szituáció több összetevőjét nem is észleli, vagy ha észleli, annak jelentőségét hibásan itéli meg. Emiatt nem áll össze az információhalmaz szituációadekvát egységes képpé, s nem jelenik meg az egyén tudatában a veszély képzete.

Ez a hibás mechanizmus fokozottan érvényesül azoknál, akikre az említett szituáció-összetevők az újdonság erejével hatnak. (Ugyanez a jelenség lejátszódik a többi kockázatos cselekmény esetében is!) Ezért — a járművezetői népességen belül — lényegesen több balesetben vesznek részt a kezdők, mint a gyakorlottak. Az idős gyalogosok jelentős része soha nem ült volán, de esetleg még a személygépkocsi szélvédő üvege mögött sem. Nekik sokkal nagyobb az esélyük arra, hogy balesetekben vegyenek részt, mint azoknak, akik ebből a pozícióból ismerik az ember lehetőségeit és korlátait.

A korábbiak során elég gyakran nem tettesekről és sértettekről, hanem kockázatos helyzetekben részt vevőkről, *balesetszökö*ről volt szó. A szóhasználat nem véletlen. A gondatlan bűncselekménynek az emberi életet kockáztató területén belül általában egyik vagy a másik szerep betöltése igen gyakran a véletlen függvénye. Kivételek természetesen vannak. Így pl. a háztartási balesetek bűncselekményi tényállását megvalósító körében dominálnak a gyermekáldozatok. A szociális státushoz tartozás — tettes és sértett között — mégis azonos. Ráadásul a háztartási balesetek egész körére kiterjedve a korábbi megállapítás már teljes mértékben érvényes. Egyedül az üzemi balesetek jelentenek kivételt. Itt figyelhető meg, hogy szakképzett munkás tettesekkel tipikusan szakképzetlen sértettek állnak szemben. Ezt az eltérést azonban jórészt látszólagossá teszi a szakmásítás korábban már kritizált gyakorlata. Hiszen hiába rendelkezik a tettes igazolással szaktudásáról (és ezáltal közép-szintű vagy közvetlen vezetőként hiába vállalhat felelősséget szakképzetlen társaiért), ha a szorosan vett szakmai ügyesség magasabb foka nem társul a jelenségek, a tett és a potenciális következmény mélyebb ismeretével. Ha szűken értelmezett szakmai tudásán kívül a kulturáltságában, a kultúra által befolyásolt érték- és normarendszerében változás nem következett be: személyiségét tekintve nem különül el lényegileg szakképzetlen társaitól.

g) Az eddigi megállapítások azt a látszatot kelthetik, mintha a gondatlan bűncselekmények *társadalmi tulajdont károsító* területe háttérbe szorult volna. Ezért utalásszerűen ismételten szükséges a figyelmet felhívni: e cselekmények zömében is a részletesen tárgyalt mechanizmusok működnek. Túlnyomó többségük — a következmény eltérő jellegétől eltekintve — semmiben nem különbözik a közlekedési és üzemi balesetektől. E különbség legfőbb oka — miként már szó volt róla — a véletlen,

a mulasztást elkövető személy hibás döntésétől, helytelen cselekedetétől teljesen független tényező vagy ezek összessége.

Az állítás a gondatlan rongálás vétségének körébe tartozó cselekmények teljes körére, a hanyag kezelés kategóriájába tartozó bűncselekményeknek pedig egy tekintélyes részére érvényes. A kutatási tapasztalatok azt tanúsítják, hogy a gondatlan elkövetők korántsem egységes tipológiája, valamint a szociális determinánsok kapcsán mondottak a gondatlanság említett teljes körét lefedik.

Ma még nem rendelkezünk ismeretekkel a természet- és környezetkárosítás akár szándékos, akár gondatlan alakzatainak kriminológiai összefüggéseiről. E terület feltárása — nagyfokú társadalomra veszélyességére tekintettel — a bűnügyek számában jelentkező társadalomra veszélyességétől függetlenül a kriminológiai kutatás sürgető feladata.

Ugyancsak nem került sor a bűncselekményi tényállást ki nem merítő, csak a szabálysértési jog tényállásait megvalósító cselekmények elemzésére. Erre azonban nincs is szükség. Mégpedig azért, mert a büntetőjog szelekciós mechanizmusa nem a személy, nem a tett, hanem kizárólag a következmény társadalomra veszélyessége alapján tekinti egyik cselekményt érdeklődési körébe tartozónak, a másikat pedig nem. A hibázó személy szemszögéből véletlen tényezők döntenek el, hogy tettéért a súlyosabb vagy az enyhébb jogkövetkezménnyel járó jogterület szabályai alapján kell-e felelnie. Amennyiben az egyik körben megalapozott ismeretekkel rendelkezünk: ez a tudáshalmaz, a levonható következtetések ilyen körülmények között analóg módon érvényesíthetők a másik területre is.

De nincs szükség a szabálysértési jog körébe tartozó cselekmények vizsgálatára azért sem, mert a gondatlan bűncselekmények zömét kitevő közlekedési és üzemi balesetek körében olyan morfológiai ismeretanyaggal rendelkezünk, amely már az alap-

jelenség szintjén (függetlenül az igazságszolgáltatási rendszer szelekciós mechanizmusától) az oksági és prevenciós következtetések levonásához megfelelő minőségű információt tartalmaz. A kriminológia feladata elsődlegesen a rendelkezésre álló adatok rendszerezése, az összefüggéseiben esetleg hézagos tudásanyag célirányos kiegészítése.

10. Az etiológiai részben egyetlen fontos kérdésről alig esett szó. Ez pedig az *ittasság*. Több ok is amellet szól, hogy e témáról a többi tényezőtől elkülönítetten essék szó.

Az alkoholfogyasztás megítélése — hasonlóan más társadalmakhoz — hazánkban ellentmondásos. Tömegjelenségi szinten felismert ennek veszélyessége, különösen bizonyos életterületeken. Csoport- és egyedi szinten viszont gyakran más a helyzet. Ebben a körben a hagyomány olykor még nem vesz tudomást a megváltozott életmódról — ideértve ezúttal a munkamódot is. A kisközösségekben nem tudatosult, hogy századunk második felének technikai fejlődése minőségileg új követelményeket támaszt az emberrel szemben. Ennek még összes képességei teljes birtokában is olykor csak nagy nehézségek árán tud eleget tenni. Ebben az is szerepet játszik, hogy az ittasság és a súlyos következmény közötti összefüggés gyakran véletlenszerű és az italozás által megteremtett közvetett veszélyhelyzetek számához képest a büntetőjogilag releváns következmény rendkívül ritka jelenség.

Az ittasság elleni küzdelem alacsony hatékonyságának számos egyéb oka is van. Ezek körébe sorolható a termelés egyéb területén érezhető általános fegyelmezetlenség, a legkülönbébb (tehát nemcsak az ivási tilalommal kapcsolatos) normaszegésekkel szembeni elnéző magatartás.

A büntetőjog is rendkívül késedelmesen — és mind a mai napig nem következetesen — ismerte fel e jelenség társadalmi veszélyességét. A közlekedési balesetekkel kapcsolatos gondat-

lan bűncselekmények körében — a kriminológusok és büntető-jogdogmatikusok hosszú harca után — végre sikerült elérni, hogy az ittas állapotban elkövetett balesetokozás szándékos bűncselekménynek minősüljön. Ugyanez az elv nem érvényesül a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés körében. Sőt! Ez utóbbi bűncselekményt megfogalmazó törvényi tényállás esetében az alkohol súlyosabban minősítő szerepéről még csak szó sem esik. Tény, hogy az ital hatása miatt potenciálisan veszélyeztetettek köre a két bűncselekménycsoportban eltérő.

A mindkét említett területen végzett kutatások arra utalnak, hogy a szabályozott munkavégzés egész területén (ide sorolva ezúttal a közlekedést is) nemcsak az ittas személyek pusztá részvétele jelent fokozott veszélyt. Az is kitűnik, hogy mind tettesi, mind sértetti oldalon számos ismerv választja el — szignifikánsan, tehát nem véletlenül — az ittasokat a külsőleg hasonló jellegű cselekményt megvalósító, azonos következményt előidéző társaiktól. A morfológiai rész tárgyalása során már említés történt arról, hogy a nem baleseti jellegű, élet elleni gondatlan bűncselekmény tettesei és sértettjei sok tekintetben kriminális személyiségismérvekkkel rendelkeznek. Arról is, hogy ezek többsége tettét ital hatása alatt követte el.

A megállapítás — ha korlátozott mértékben is — az ittasan balesetet (mindenféle balesetet) előidézők körére kiterjeszthető. A korábban ismertetett szempontok (családi élet rendezettsége, iskolai végzettség, szakképzettség, munkahelyhez való viszony, kriminológiai visszaesés) szerint a nem ittas és az ittas bűnelkövetők csoportja most is elkülönül egymástól. Az utóbbiak azok, akik bűnössé nyilvánításukat, büntetésüket az igazságszolgáltatás ittas állapotuk miatti ellenséges érzületéből fakadó kontraszelekciójára vezetik vissza. Rájuk nincs semmiféle hatással sem a büntetéssel fenyegetés, sem a kiállott büntetés. Bűnbakoknak, az italozókkal, az ittas egyénekkel szembeni állam-

hatalmi boszorkányüldözés vétlen áldozatainak tekintik magukat. S e vélekedésben nem maradnak egyedül. Maguk mögött érezhetik a családi, baráti, sőt olykor még a munkahelyi közösséget is. Nem beszélve a börtönéletéről, ahol az ittasan balesetet okozók szabad idejükben elkülönülnek a többiektől, s egymást megértően segítve erősítik önmagukban az áldozati érzületet.

Az már szempontjukból a véletlen függvénye, hogy a sértettek is többnyire ittasak. A hely és az idő, a tényleges emberi közösség természetesen ezt is determinálja. (Kocsmában nagy valószínűséggel ittasok verekednek. Éjszaka nagyobb a valószínűsége, hogy ittas tettes ittas sértettel találja magát szemben.) További probléma, hogy döntéseik jellege — tettesi és sértetti oldalon egyaránt — olyan, hogy hibázásuk következményeit még a józan ember sem képes általában kivédeni. Nem csodálható, hogy amikor a másik bűncselekményi szerepben levő szintén ittas: a cselekedet elleni védekezés gyakorlatilag a nulla csökken. Ez a jelenség különösen a közlekedési és az üzemi balesetek (bűncselekmények) körében volt megfigyelhető. A közlekedésben az elkövetés időszaka a legjellemzőbb. Elsősorban az éjszaka, valamint — másnapossággal súlyosbitva — a hétfő reggel és délelőtt. Az üzemi balesetekkel kapcsolatos bűncselekmények körében ugyancsak kiugrónak tekinthető a hétfői nap, valamint a délutáni-éjszakai műszak ideje, amikor általában nemcsak a létszám alacsonyabb, nem csupán a munkatempó lassúbb, de feltehetően a különféle szintű ellenőrzésektől is kevésbé kell tartaniuk a tilalmat megszegőknek.

Az ittas szereplők részvételével bekövetkező bűncselekmények esetében szintén több vonatkozásban szerepet játszik a véletlen. Egyrészt úgy, hogy a bűncselekmény már lényegesen korábban bekövetkezhetett volna. A kutatási adatok ugyanis egyértelműen arra utalnak, hogy a tettesi és a sértetti ittas állapot az érintettek körében nem kivételes, eseti jelenség, ha-

nem az élet- és munkavégzési mód megszokott kísérője. Sőt! Nemcsak az egyén, hanem többnyire a vele azonos vagy hozzá hasonló tevékenységet végzők szűkebb-szélesebb táborában is. A külvilág ingereire lehetségesen adott hibás válasz már korábban is megszokott volt. Legfeljebb a szituáció itt és most telítődött a bűncselekményi kritériumokat kiváltó elemek összességével és azok megfelelő konstellációjával.

Idáig a hasonló vagy azonos tevékenységi körbe tartozó ittas és nem ittas állapotban elkövetett cselekmények között még nincs eltérés. A lényegi különbség a súlyos következmény bekövetkezésének valószínűségében van — tömegjelenségi szinten. Már az ún. balesetező személyiség ismérveinek feltárása során napvilágra került a helytelen viselkedés gyakorisága és a balesetek bekövetkezésének valószínűsége közötti kapcsolat. Eszerint minél gyakrabban követ el valaki viselkedési hibát, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a hibázás bűncselekmény-konstellációban következik be. Akkor tehát, amikor az egyéb feltételek is elősegítik a károkövetkezmény létrejöttét. Az is tudott dolog, hogy az ittas ember környezetére adott inadekvát válaszai — megint csak tömegjelenségi szinten — gyakoribbak a nem ittas emberénél. Ezért nagyobb a bűncselekmény elkövetési (vagy a sértetté válási) valószínűség.

A véletlen azonban egy másik szempontból is szerephez jut. Amint szó volt róla, bizonyos közösségek rendszeresen italoznak, ilyen állapotban ülnek gépkocsiba, végzik munkahelyükön vagy otthon munkájukat. Arról van lényegében szó, hogy ennek a közösségnek elvileg bármelyik tagja — ha egyébként a környezeti feltételek azonosak — a konkrét tettel, sértettel bármikor azonos sorsra juthat. Talán innen is adódik az a cinkos megértés, amellyel a közösségek a „bajba jutott” társuk tettét, viselkedését megmagyarázzák.

Az ittasság elleni küzdelem hatástalanságának fő oka épp a

most leírt jelenség. Az, hogy az említett közösségek — mivel a kárkövetkezmény valószínűsége ugyan a józan állapotban azonos tevékenységet folytatókéhoz képest nagyságrenddel nagyobb, mégis — a súlyos következményt ritka kivételként élik meg. A tradicionalitás felett — mint annyiszor az élet sokféle tevékenysége során — most sem képes felülemelkedni a racionalitás. Az ivási tilalom elfogadtatására, az alkoholfogyasztás visszaszorítására tett erőfeszítéseket — a nem túl reális esélyű büntetéstől való félelemtől eltekintve — elutasítják. Nem értik meg — mert általában észre sem veszik —, hogy már korábban ők vagy környezetük több tagja számtalanszor került közvetlen veszélyhelyzetbe. Nem értik meg, hogy az ilyen veszélyhelyzetet a bűncselekmény szituációtól milyen kevés választja el. A veszélyhelyzet számukra természetessé, megszokottá, életmódjuk szerves részévé válik, s egy idő után már észre sem veszik. (Ugyanez a gondolkodási séma természetesen a nem ittasok egy el nem hanyagolható körére is jellemző.)

IV. Összegezés

11. A gondatlan bűnözés morfológiai és etiológiai részét áttekintve megállapítható, hogy a gondatlan bűnözés az össz-bűnözés szerves része. Számos olyan tényező játszik szerepet, amely a szándékos bűnözéssel foglalkozó kutatások során is kimunkálásra került. A bűnözés ezen, a magatartás, a beállítódás jellegét tekintve viszonylag önálló területe is társadalmilag determinált. A tárgyalt, a viszonylagos önállóság jegyeit magán hordozó bűnözési terület a legszorosabb kapcsolatot társadalmi szinten a kockázattal, a viselkedési oldalon pedig az élet, a testi egészség, az egészség, a dologi javak gondatlan kockáztatásával tartja. Mint láttuk a kockázatvállaló magatartás az emberiségnek min-

dig is sajátja volt. Vitatkozni lehet azon, hogy mikor volt több, súlyosabb veszélyeket rejtő a kockázat: régen vagy ma. Egy azonban tagadhatatlan. Jelen világunkban a kockázat minősége megváltozott. Ez társadalmunkban csak lassan tudatosul. A környezet kihívása rendkívül nehezen és késve találja meg a választ. Vajon hogyan várható el az egyes egyéntől a helyes kockázatkezelés, amikor ez még hatalmi-társadalmi irányítási szinten sem mentes a zavaroktól? Nemcsak olyan felemás megoldás sorolható ide, mint pl. a környezetvédelem fontosságának késedelmes felismerése, a fokozott urbanizációval, indusztralizációval együtt járó hátrányok előre nem látása, a társadalomtervezéssel kapcsolatos előny-hátrány elemzés közismert hiányosságai. Ugyane körbe tartozik az a hibás felfogásmód, amely mind a mai napig a társadalmi tevezésből keletkező hibákkal nem az egész társadalmat terheli meg egyenletesen, hanem a felelősséget teljes egészében a cselekvési és oksági lánc végén levő, a végső hibát elkövető, a társadalmilag káros következményt közvetlenül előidézőre hárítja. Nem is kutatja, hogy az egyéntől — szubjektumát, annak determinánsait szem előtt tartva — elvárható lett volna-e más döntés, más problémamegoldási mód. Ennek lehetőségét tényként kezeli. Aligha csodálható, hogy ez a szemléletmód nem segíti elő a közösségi, a másért is felelősséget vállalni kész ember típusát. Ehelyett a társadalmat kis, egymástól elforduló közösségekre, egyénekre szabdalja, amelyeknek nincsenek közös ügyeik, megoldandó feladataik. E szemlélet a közösségekben, szubkultúrákban tudatosul. Ezáltal elzárkóznak minden, számukra érthetetlen és emiatt inkább szólamszerűnek tűnő, mint valódi segítségként értékelhető külső befolyás elől.

A szándékos és a gondatlan bűnözés közötti kapcsolat szoroságát jelzi az a tény, hogy a gondatlan bűncselekmények körében is azok a társadalmi rétegek játszanak döntő szerepet, amelyek a szándékos bűnözésben. A deviáns viselkedés magyarázata

is sokban hasonló. Ugyanakkor az is kitűnik, hogy maga a gondatlan bűnözés sem homogén jelenség. Ennek főként a megelőzés szempontjából van kiemelkedő jelentősége. A már több ízben említett — egyedi bűnelkövetői szinten jelentkező — szituációk ugyan egyszeriek és megismételhetetlenek. Mégis vannak az egyedi jelenségektől elvonatkoztatható közös jellemzőik, amelyek nem hagyhatók figyelmen kívül a megelőzés során. Különösen akkor, ha elfogadjuk a következő alaptételt: a megelőzésnek elsősorban nem a véletlen következményekre, hanem a gyakran ismétlődő konfliktushelyzetek elkerülésére kell irányulnia.